

ye bitişik duvarın moloz dolgusu büyük ölçüde ayakta ve buradan inşaatta devşirme malzeme kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Yapı *Dânişmendnâme*'ye göre kiliseden medreseye çevrilmiştir ve Albert-Louis Gabriel de bu kanaattir; aynı şekilde düşünen Metin Sözen ise ayrıca kemerli bölümün eski Bizans yapısının cephesi olabileceği görüşünü öne sürmektedir. Öte yandan Tanju Cantay, kümbete doğru uzanan tonozlu mekânın üzerinde ikinci bir kat bulunduğunu ve bu bölümün medreseyi iki katlı hale getirdiği için önemli olduğunu söylemektedir.

Medresenin doğusuna bitişik inşa edilen kare kaideli, sekizgen gövdeli ve piramidal külâhlı türbe çift katlıdır. Yapının çok harap durumda olan ve bugün girilemeyen alt katı Oluş Arık'a göre oval planlı olup ortada iri bir dikdörtgen pâyenin desteklediği basık kubbeyle (tonoz) örtülü bir mekân izlenimi vermektedir. Cantay, aslında bir Roma lahdi olan sandukada mumyalanmış bir naaşın bulunduğunu, dolayısıyla kümbette mumyalık (cenazelik) fonksiyonlu bir bölümün gereksiz olduğunu ileri sürer ve bu durumun kilise yapısına bağlı mahzenli bir memoriümün veya bir mezar şapelinin mevcudiyetini açıkladığını belirtir.

Merdivenleri yıkılmış olan üst kata güney cephesi eksenindeki basık kemerli kapıdan girilir. Üç sıra mukarnas kavsaralı ve kademeli sivri taçkapı nişinin üzerinde ikiz kemerli bir pencere görülür. Sekizgen gövdenin batı cephesinde basık kemerli ve şebekeli, doğu cephesinde yuvarlak kemerli, güneydoğu cephesinin üst kısmında da ikiz kemerli birer pencere yer alır; doğudaki pencerenin üzeri üç sıra mukarnaslıdır. Türbenin batı cephesinde medreseye açılan dikdörtgen bir

kapı bulunmaktadır. Türbeyle medresenin ilişkisi, kapının medresenin moloz taş dolgusu altında kalması, türbenin doğusunda bazı duvar kalıntılarının farkedilmesi ve her iki yapının malzeme ve teknik özellikleri dikkate alındığında, yaygın kanaatin (XIII. yüzyılın ilk çeyreği) aksine türbenin en geç medreseyle çağdaş veya daha eski olduğu düşünülebilir. Nitekim Doğan Kuban yapının XII. yüzyılın ortalarında, A. Gabriel ve Oktay Aslanapa ise 540 (1145-46) yılında yaptırılmış olabileceği kanaatindedirler. Kaidesi moloz taşlarla örülen yapının cepheleri düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır.

Sekizgen planlı gövde içte doğrudan duvarlara oturan basık bir kubbe ile örtülüdür. İç mekânın ortasında doğu-batı yönünde yerleştirilmiş mermerden bir lahit yer alır. Köşeleri koçbaşları ile bağlı taçlara dayanan eroslar ve kanatlı medusalalar süslü olup üzerinde kıvrımları belirgin bir elbise giymiş uyuyan bir kadın tasviri vardır; kapağın köşelerinde birer akroter dikkat çeker. Bu haliyle sandukanın Roma dönemine ait bir kadın lahdi olduğu anlaşılmaktadır.

Yapının doğu ve güney pencere çerçeveleri dendan dizisi, yıldız, rûmî ve palmetlerin yanı sıra yazı ve rozetlerle bezelidir. Taçkapıda da örgü, zikzak, altıgen geçme, altı-sekiz kollu yıldız ve yarım yıldızlarla kıvrık dal, rûmî ve palmetlerden oluşan süslemeler yer alır.

BİBLİYOGRAFYA :

Amasya Târihi, I, 284-285; II, 323-333; Ismail Hakkı [Uzunçarşılı], *Kitâbeler*, İstanbul 1345/1927, s. 94; A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, Paris 1934, II, 57-59, lv. XIV/1-2; Ahmet Demiray, *Resimli Amasya*, Ankara 1954, s. 43-44; I. Mélikoff, *La geste de Melik Danishmend. Etude critique de Danişmendname*, Paris 1960, II, 280-281; Doğan Kuban, *Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul 1965, s. 147-148; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri: II Selçuklu ve Beylikler Devri*, İstanbul 1972, s. 108-110; *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara 1983, I, 273-275; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 153; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri: I Selçuklu Dönemi*, Ankara 1986, s. 64-68; M. Oluş Arık, "Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", *Anadolu*, XI, Ankara 1969, s. 67; Şehabeddin Tekindağ, "İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde Bulunan Türkçe Yazmalar", *TM*, XVI (1971), s. 134-138; Tanju Cantay, "Bir Kuzey-batı Anadolu Gezisinden Notlar", *STY*, VII (1976-77), s. 21-25; Hakkı Önal, "Selçuklu Devri Amasya Türbeleri", *İİFD*, sy. 4 (1982), s. 186-191; Refet Yınanç, "Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları", *VD*, XV (1982), s. 5-14.

AYNUR DURUKAN

HİLFÜ'L-AHLÂF

(حلف الأهلأف)

Abdüddârôğulları'nın Kureyş'ten beş kabileyi yanlarına alarak hilfü'l-mutayyebine karşı oluşturdukları ittifak (bk. HİLFÜ'L-MUTAYYEBİN).

HİLFÜ'L-FUDÛL

(حلف الفضول)

Bazı Kureyş kabilelerinin, Mekke'de haksızlığa uğrayan insanlara yardım etmek amacıyla yaptıkları Hz. Muhammed'in de katıldığı antlaşma.

İslâmiyet'ten önce Mekke'de bu adla anılan iki ayrı antlaşmanın yapıldığı bilinmektedir. Bunların birincisi, şehrin ilk sakinleri olan Cürhümlüler'den Fazl (çoğulu fuzûl / fudûl) adlı üç kişinin (Fazl b. Fedâle, Fazl b. Vedâa, Fudayl b. Hâris [veya Fudayl b. Şürâa, Fazl b. Vedâa, Fazl b. Kudâa]) kendi aralarında, yerli veya yabancı kimsesiz birine zulüm yapıldığında zalimden hakkını geri alıncaya kadar kabileleriyle birlikte ona yardım edeceklerine dair ahitleşmeleridir. Tesirini uzun süre gösteren bu antlaşmaya bazı tarihçilere göre söz konusu isim "Fazllar'ın yemini" anlamında verilmiştir (Süheylî, II, 70-73). Başka bir rivayete göre antlaşmaya, Hilfû'l-mutayyebîn ve Hilfû'l-ahlâf'tan daha üstün (fudûl) olduğu, Kureyşliler'in onu, "Bu bir fazilet (fudûl) yeminidir" diye niteledikleri veya haksız yere alınan fazla şeyler (fudûl) sahibine iade edildiği için bu isim verilmiştir.

İkinci antlaşma hicretten otuz üç yıl (bazı rivayetlerde yirmi sekiz veya on sekiz yıl) önce yapılmıştır ve diğerinden daha ünlüdür. Mekke'de kabileler arasında zaman zaman çekişme ve çatışmalar oluyor, ayrıca dışarıdan hac ve ticaret için şehre gelen zayıf ve güçsüz kimselere haksızlık ve zulüm yapıyordu. Haram aylardan zilkadede vuku bulan böyle bir olayın Hilfû'l-fudûl'e yol açtığı rivayet edilmektedir. Zübeyd kabilesinden bir kişi umre için Yemen'den Mekke'ye geldi ve bir alıcı ile âdet olduğu üzere yanında getirdiği malların pazarlığını yaptı. Fakat alıcı malların parasını yapılan pazarlık üzerinden ödemek istemedi. Alıcının adı rivayetlerin çoğunda Âs b. Vâil es-Sehmî, İbn Habîb'in *el-Münemmak*'ında ise (s. 275) Huzeyfe b. Kays es-Sehmî olarak verilmiş-

Hilfet Gazi Türbesi'nin üst katı içindeki lahdin güney yüzü

tir. Yemenli satıcı istediği parayı alamayınca Hilfû'l-ahlâf'a dahil kabilelerin bazı ileri gelenlerine gidip durumu anlattı; ancak onlar, Benî Sehm'in kendi mensuplarını korumak için Hilfû'l-ahlâf'tan ayrılabilceğini ve böylece Hilfû'l-mutayyebîn'e karşı zayıflayacaklarını düşünerek kendisine yardım etmediler. Bunun üzerine Yemenli tâcir, ertesi gün Ebûkubey's tepesine çıkıp yüksek sesle mağduriyetini dile getiren bir şiir okudu. Hilfû'l-ahlâf'a mensup kabilelerin aldırış etmemesine karşılık Hilfû'l-mutayyebîn'e mensup kabileler bundan rahatsızlık duydular. Nihayet son Ficâr savaşının çıkmasına yol açan, bu savaşta faal rol oynayan ve bundan pişman olduğu anlaşılan Hz. Peygamber'in amcası Zübeyr b. Abdûlmuttalib şehrin en zengin, yaşlı ve nüfuzlu kabile reisi durumundaki Abdullah b. Cûd'ân et-Teymî'ye başvurarak onu bu işin görülmesi için bir toplantı yapmaya ikna etti. Kaynakların bildirdiğine göre çağrılanlar arasında Hilfû'l-ahlâf mensuplarından kimse yoktu. Toplantıda hazır bulunanlar uzun tartışmalardan sonra haksızlığı önlemek için yemin ettiler ve gönüllülerden oluşacak bir grup kurmayı kararlaştırdılar. Yeminleşen kabileler şunlardır: Benî Hâşim, Benî Muttalib, Benî Zühre, Benî Teym ve Benî Esed. Toplantıya Benî Hâşim'den düzenlenmesine ön ayak olan Zübeyr b. Abdûlmuttalib'den başka o sırada yirmi (veya otuz beş; İbn Habîb, s. 53) yaşında bulunan Hz. Muhammed de katıldı.

Kaynaklarda antlaşmanın muhtevası genel hatlarıyla şöyle ifade edilmektedir: "Allah'a and olsun ki Mekke şehrinde birine zulüm ve haksızlık yapıldığı zaman hepimiz, o kimse ister iyi ister kötü ister bizden ister yabancı olsun, kendisine hak verileceye kadar tek bir el gibi hareket edeceğiz; deniz süngeri ıslattığı ve Hira ile Sebîr dağları yerlerinde kaldığı sürece bu yemine aykırı davranmayacağız ve birbirimize malî yardımda bulunacağız" (Süheyli, II, 73). Hilfû'l-fudûl mensupları ayrıca ahitleşmenin ardından Hacerülesved'i yıkadıkları mukaddes suyu içmişlerdi. Hilfû'l-ahlâf mensuplarından Ebû Süfyân'ın kayınpederi Utbe b. Rebîa'nın bu antlaşmaya katılamadığı için çok üzüldüğü ve şöyle dediği rivayet edilir: "Eğer Hilfû'l-fudûl'e katılmam için soyumdan ve ailemden ayrılmam gerekseydi bunu hiç çekinmeden yapardım" (Ebû'l-Ferec, XVII, 300).

Hilfû'l-fudûl'un daha sonraki tarihlerde devam edememesinin en önemli sebe-

bi bu antlaşmaya yeni katılmaların imkânsız oluşuydu. Bundan dolayı Emevî hilâfetinin başında son mensubunun ölmesi üzerine bu antlaşma sona ermiştir. İslâm'dan önce ve İslâmî dönemde Hilfû'l-fudûl'un nasıl çalıştığını gösteren bazı olaylar nakledilmektedir: Sümâle kabilesine mensup bir tâcir Mekke'nin ileri gelenlerinden Übey b. Halef'e mal satmış, fakat parasını alamamıştı. Çaresiz kalan tâcir Hilfû'l-fudûl'e başvurdu. Teşkilât mensupları ona Übey'e gidip parasını tekrar istemesini, vermediği takdirde kendilerinin bizzat alacaklarını bildirmesini söylediler. Bunun üzerine Übey parasını hemen ödedi (İbn Habîb, s. 54). Has'am kabilesinden Yemenli bir tâcir kızı ile birlikte hac için Mekke'ye gelmişti. Şehrin güçlü kişilerinden Nübeyh b. Haccâc'ın kızını zorla elinden alması üzerine tâcir Hilfû'l-fudûl'e gitti. Hilf mensupları hemen Nübeyh'in evini kuşattılar ve kızı alıp babasına teslim ettiler (a.g.e., s. 55). Erâş kabilesine mensup birinden mal satın alan Ebû Cehil parasını ödemedi. Ebû Cehil'in Hz. Peygamber'e düşmanlığını bilen bir müşrik alay etmek amacıyla mağdur tâcire, o sırada Kâbe'de bulunan Hz. Muhammed'i göstererek ona başvurduğu takdirde parasını alıp kendisine verebileceğini söyledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber'e giden tâcir olayı anlatıp yardım istedi. Hz. Muhammed onunla birlikte Ebû Cehil'in evine gitti ve herhangi bir güçlükle karşılaşmadan parayı aldı (Belâzürî, I, 128-129). Yine Hz. Peygamber ve Ebû Cehil'le ilgili diğer bir olay da şöyle gelişmişti: Zübeyd kabilesinden bir tâcir mallarını satmak için Mekke'ye geldi. Ebû Cehil diğer tüccarların ondan alışveriş yapmasına engel oldu ve malına düşük bir fiyat biçti. Kimsenin daha fazla fiyat vermemesi üzerine sıkıntıya düşen tâcirin durumunu öğrenen Hz. Peygamber üç deve yükü malı onun istediği fiyattan satın aldı; Ebû Cehil yanına gelince de Hilfû'l-fudûl'ü hatırlatarak aynı şeyi bir daha yapmaması için kendisini uyardı (a.g.e., I, 130). Muâviye'nin hilâfeti sırasında, yeğeni Medine Valisi Velîd b. Utbe ile Hz. Hüseyin arasında bir mal hususunda anlaşmazlık çıktı. Hz. Hüseyin'in, kendisine baskı yapmak isteyen Velîd'e hakkının verilmesi durumunda Hilfû'l-fudûl'e başvuracağını söylemesi üzerine Velîd haksız tutumundan vazgeçti (İbn Hişâm, I, 134-135).

Bütün kaynaklarda Hz. Peygamber'in bi'setten sonra da bu ittifaktan övgüyle bahsettiği, İslâmiyet'in onu daha da pe-

kiştirdiğine inandığı ve bu yemini kızıl tüylü bir deve sürüsüyle de olsa asla değişmeyeceğini, tekrar çağrıldığı takdirde de tereddüt göstermeden derhal icâbet edeceğini söylediği (Müsned, I, 190, 317) kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, I, 190, 317; İbn Hişâm, *es-Sîre*², I, 133-135; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 128-129; İbn Habîb, *el-Münemmak*, s. 52-59, 275; Fâkihî, *Ahbbâru Mekke* (nşr. Abdûlmelik b. Abdullah), Mekke 1407/1986-87, V, 190-196; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*(Ukkâşe), s. 604; Belâzürî, *Ensâb*, I, 128-130; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 17-18; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, XVII, 287-301; Süheyli, *er-Ravzû'l-ünûf*, II, 70-83; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 41-42; Şâmî, *Sübûlû'l-hudâ*, II, 208-210; Halebi, *İnsânü'l-uyûn*, I, 211-215; L. Caetani, *İslâm Tarihi* (trc. Hüseyin Cahid), İstanbul 1924, I, 384-388; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, IV, 86-90; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi* (Tuğ), I, 52-54; Köksal, *İslâm Tarihi* (Mekke), II, 132-137; *İDMİ*, VIII, 512-515; Ch. Pellat, "Hilf al-Fudûl", *EP*² (İng.), III, 389.

MUHAMMED HAMİDULLAH

HİLFÜ'L-MUTAYYEBİN

(حلف المطيبين)

Çahiliye döneminde
Abdûmenâfoğulları'nın
Abdûddâroğulları'na karşı
bazı Kureyş kabileleriyle
yaptıkları ittifak.

Rivayete göre Hz. Peygamber'in dedelerinden Kusay b. Kilâb (ö. m. 480) Kâbe civarından başlayarak Mekke topraklarını on parçaya ayırmış ve Kureyş'in on kolu arasında paylaştırmıştı. Buraların imar edilmesiyle daha önce dağınık bir köy durumunda olan Mekke bir şehir görünümünü kazanmaya başlamış, özellikle Kusay'ın ölümünden sonra oğullarının döneminde büyük bir ilerleme kaydetmişti. Kusay'ın vasiyetine uygun olarak nedve (Dârünnedve denilen şehir meclisinde toplantılara başkanlık etme), kıyâde (başku-mandanlık), hicâbe (sidâne, Kâbe'nin örtüsü ve anahtarlarının muhafazası), livâ (sancaktarlık), sikâye (hacılara su temini) ve rifâde (yoksul hacıları doyurma) görevleri oğlu Abdûddâr'a verilmiş, ondan da oğullarına geçmişti; Kusay'ın diğer oğlu Abdûmenâf ise itibarına güvendiğinden bu vazifelere önem vermezdi. Ancak daha sonra Abdûmenâfoğulları Abdüşems, Hâşim, Muttalib ve Nevfel sayıca ve itibar bakımından daha üstün olduklarını, dolayısıyla bu görevlerin artık kendilerine verilmesi gerektiğini ileri sürdüler. Görevlerin taksimi konusunda Kureyşliler üç gruba ayrıldı. Benî Mahzûm, Benî Sehm,